

М. С. СИНИЦІН

НАСЕЛЕННЯ ДНІСТРО-БУЗЬКОГО ПРИЧОРНОМОР'Я СКІФСЬКО-САРМАТСЬКОГО ЧАСУ

Вітчизняні і закордонні дослідники цікавились здавна різними сторонами життя населення Північного Причорномор'я (а в тому числі Дністро-Бузького) за скіфсько-сарматського часу. Особливо велику увагу приділяли цим питанням вчені, що займались вивченням Скії, грецьких міст-колоній. Але вони свою увагу зосереджували на в'ясненні різних сторін життя кочового населення або греків-колоністів, зовсім не цікавлячись долею осілого населення, взаємовідносинами його з кочовиками, матеріальною культурою і рівнем суспільного розвитку. В небагато кращому становищі було питання етнічного складу населення Дністро-Бузького Причорномор'я часу, що є основним в цьому розділі. Визначні фахівці обмежувались в деяких з відмічених питань зауваженнями, а в кращих випадках — екскурсами, не зважаючи на те, що їм відомі були не лише висловлювання стародавніх авторів про осіле населення, але й основні риси матеріальної культури осілих і кочових аборигенів і кочовиків-чужинців, що жили в Північно-Західному Причорномор'ї в скіфсько-сарматський час¹. В цьому розділі з усіх намічених питань ми спинимось лише на двох: 1) взаємовідношення між кочовиками і осілими племенами і 2) етнічний склад населення Дністро-Бузького Причорномор'я.

Античні автори, як ми пам'ятаємо, говорили про експлуатацію кочовиками осілих землеробів, про політичну залежність осілого населення від кочовиків-скотарів і про змішування кочовиків з осілими хліборобами. Вони згадують про те, що скіфи продавали мед в Месії, а Діон Хрїсостом розповідає про прохання скіфів до ольвіюполітів про відновлення зруйнованого гетами ольвійського торжища, де б торгівля велась по-грецькому. Скоріш за все, у взаємовідношеннях між осілими і кочовими племенами були і інші риси, крім тільки що відзначених, хоч стародавні автори їх і не відмічають. Археологічні матеріали за своїм характером навряд чи коли з достатньою повнотою зможуть висвітлити всі сторони взаємовідносин між осілими і кочовими племенами нашого краю. Тільки що сказане настирливо вимагає використання етнографічного матеріалу, який в певній мірі дав би змогу зрозуміти деякі сторони взаємовідносин між осілим і кочовим населенням Дністро-Бузького Причорномор'я скіфсько-сарматського часу.

Безперечно, етнографічні матеріали про існування на одній території осілого і кочового населення можуть бути корисними лише в спів-

---

¹ А. А. Спицын, Скифы и Галыштат, Сборник археологических статей, поднесенных А. А. Бобринскому. СПб., 1911, стор. 160; М. И. Ростовцев, Скифия и Боспор, Пгр., 1925, стор. 302 і слід.

ставленні їх з археологічними фактами та вказівками античних авторів.

Проживання кочових і осілих племен однієї і різних народностей на спільних територіях, при обов'язковій відсутності приватної власності на землю, в певних природно-географічних умовах загальновідоме. П. К. Козлов² про лхадосців говорить, що чотири п'ятих з них займаються лише скотарством і ведуть кочовий спосіб життя. Інша частина населення лхадосців займається переважно землеробством і живе на нижній течії річки Ро-чю. Цей же автор в іншому місці³ описав економічні взаємовідносини між кочовим і осілим населенням. Він розповідає, що кочовики (дзачукавасці) збувають свої продукти скотарського господарства осілим одноплемінникам, які живуть по долинах рік, а також китайцям і тибетцям, від яких одержують хліб і ремісничі вироби. М. А. Сергеев⁴, посилаючись на Ф. Н. Врангеля, пише, що в першій чверті XIX ст. частина чукчів вела осілий спосіб життя (берегові), а частина—кочовий (оленні). Відношення між осілими і кочовими чукчами були дружніми і базувались на обміні між ними потрібними предметами.

Приведені етнографічні приклади дозволяють припустити, що взаємовідношення між осілими і кочовими племенами Дністро-Бузького Причорномор'я базувались не лише на примусі, але й, очевидно, на натуральному обміні між цими економічно-різними групами населення нашого краю.

Осілі племена, що жили по берегах нижніх течій Дністра і Південного Бугу, по березі Чорного моря, безумовно, постачали номадам сіль і рибу і, можливо, частково хліб та ремісничі вироби. В основному ж, очевидно, кочовики одержували хліб від племен, що жили в лісостеповій смузі, а ремісничі вироби—з грецьких міст і факторій. Мабуть лише царські скіфи свої взаємовідносини з осілим населенням будували, головним чином, на примусі. Основна ж маса кочовиків, що жила в степах Причорномор'я, в тому числі й Дністро-Бузького, в своїх відносинах з осілим населенням використовувала, головним чином, економічні зв'язки. Кочовики, напевно, осілим землеробам постачали оброблену шкіру, вироби з ременя і шерсть, шерстяні канати і інше. Від осілих землеробів кочовики одержували перш за все відсутні у них сіль і рибу, а можливо, в певній мірі і хліб та вироби ремесел, що були відсутні у них. Останні припущення підтверджуються численними знахідками в кочових скіфських курганах речей не лише грецького виробництва, але й ліпного посуду і інших предметів виробу місцевих племен.

Зовсім очевидно, що світову славу скіфській металургії (обробіток заліза) принесли не кочовики, а осілі племена, що жили на території Геродотової Скіфії. Останнє чудово ілюструється розкопками Б. Н. Гракова на Камінському городищі⁵. Безперечно, що кочовики свій посуд робили з шкіри, дерева, але не з глини. Крихкий і важкий глиняний посуд не відповідав їхньому кочовому побуту⁶. Відомий в літературі

² П. К. Козлов, Монголия и Кам, М., 1947, стор. 269.

³ Там же, стор. 343.

⁴ М. А. Сергеев, Некапиталистический путь развития малых народов Севера, М., 1955, стор. 93.

⁵ Б. Н. Граков, Каменское городище на Днепре, МИА, № 36.

⁶ Б. Х. Карамышева, Этнографический очерк животноводства у лакайцев КСИЭ, вып. XVII, 1952, стор. 81—86; М. Т. Левин, Н. Н. Чебоксаров, Хозяйственно-культурные типы и историко-этнографические области, СЭ, 1955, № 4, стор. 9.

глиняний посуд, знайдений в скіфських курганах, в основному грецького виробу. Правда, в археологічній літературі порівняно добре відомий з кочівницьких курганів ліпний посуд виробу осілих аборигенів. Безперечно, грецький посуд кочовики здобували у греків, що жили в містах-колоніях і факторіях, а ліпний посуд вони одержували від осілих аборигенів.

Таким чином, висловлювання древніх авторів і тільки що сказане дозволяє припустити, що взаємовідношення між кочовим і осілим населенням включали в себе не лише елементи експлуатації, що будувалась на примусі, але й натуральний обмін.

Питання етнічного складу або етнічної приналежності окремих племен населення Геродотової Скіфії, в тому числі і Дністро-Бузького Причорномор'я, на протязі XIX ст. і першої половини XX ст. було предметом численних суперечок. Для розв'язання його використовувались праці античних авторів, археологічні пам'ятки і дані порівняльного мовознавства. Російська передова буржуазна історична наука в значній мірі підготувала розв'язання цього складного питання, надзвичайно важливого для слов'янства і інших народів Східної Європи, однак вона виявилася безсилою остаточно розв'язати його в силу своєї буржуазної обмеженості.

Спираючись на основоположні праці К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна, радянська наука досягла значних успіхів в розробці питань етнічного складу населення Скіфії. Безумовно, позитивно відбилися на розробці цієї проблеми ряд дискусій, що були організовані різними установами⁷. Керуючись вченням марксизму-ленінізму, радянські археологи, використавши відомості стародавніх письменників, дані порівняльного мовознавства, великий археологічний матеріал, здобутий після Жовтневої революції, а також досягнення науки дожовтневого періоду, почали розробку стародавньої історії, в тому числі і історії скіфсько-сарматського часу на окремих територіях нашої Батьківщини⁸. Досвід вивчення етнічного складу населення Дністро-Бузького межиріччя скіфсько-сарматського періоду є незначною частиною цього великого починання радянських археологів.

Тут слід зробити застереження, що вивчення питання етнічного складу населення нашого краю можливе тільки в певному зв'язку з етнографією Геродотової Скіфії в цілому, про яку важливі відомості зберегли грецькі письменники V—IV ст. до н. е. Геродот, Гіппократ, Псевдо-Скілак одноставно розміщують Скіфію між Доном і Дунаєм. Найбільш детальні вказівки з питань Скіфії в цілому і про її границі дає Геродот. Скіфію він уявляє у вигляді рівностороннього чотирикутника, визначаючи довжину кожної сторони 20 днями шляху або 4000 стадій. Скіфський чотирикутник Геродот заселяє різними племенами.

⁷ Доклади VI научної конференції Інститута археології, АН УРСР, Київ, 1953; Вопросы скифо-сарматской археологии, АН СССР, М., 1954.

⁸ О. І. Тереножкин, Праця Й. В. Сталіна з питань мовознавства і деякі питання вивчення Скіфії, «Археологія», т. VII, 1952, Київ, стор. 3—21; В. А. Ілліна-Ська, Пам'ятки скіфського часу на Посуллі, «Археологія», т. IV, 1950, Київ, стор. 184—195; А. И Тереножкин, Поселения и городища в бассейне реки Тясмина, КСИИМК, вып. 43, 1952, Москва, стор. 80—89, 99; П. Д. Либеров, К вопросу о связи культуры полей погребений с культурой скифского времени на Киевщине, КСИИМК, вып. XXXIV, 1950, М.—Л., стор. 75—85; К. Ф. Смирнов, Основные пути развития меото-сарматской культуры Среднего Прикубанья, КСИИМК, 1952, вып. XLVI, стор. 3—19.

які, на основі його відомостей, в загальних рисах можна локалізувати на сучасній карті. В околицях Ольвії він поселяє скіфів-калліпідів, які являють собою елліно-скіфів, а вище від них він розташовує алазонів, причому, відзначає, що калліпіди і алазони ведуть такий самий спосіб життя, як і скіфи. Протиставляючи калліпідів і алазонів скіфам, він говорить, що алазони і калліпіди сіють і вживають для їжі хліб так само, як цибулю, часник, сочевицю і просо. На північ від алазонів проживають скіфи-орачі, які сіють хліб, використовуючи його не стільки для харчування, скільки для продажу. Вище від скіфів-орачів живуть неври, «на північ від неврів, наскільки ми знаємо, лежить пустиня». І калліпідів, і алазонів Геродот розташовує вздовж П. Бугу, на захід від Дніпра⁹. На схід від Дніпра він вказує на Гілею, вище якої поселяє скіфів-землеробів, яких греки називають борисфенітами (Дніпровцями). Територію скіфів-землеробів Геродот накреслює в таких розмірах: на північ вона тягнеться на 11 днів шляху по Дніпру, а на схід від Дніпра—всього на три дні шляху¹⁰. На схід від скіфів-землеробів Геродот локалізує скіфів-кочовиків¹¹, а ще далі на схід він вказує на скіфів царських¹², східним кордоном яких є Дон. На захід від калліпідів і алазонів він вказує на фракійців, не називаючи, однак, окремих племен. В зв'язку з цим виникає питання, чи вважав Геродот простір між Дунаєм і Дністром заселеним калліпідами, або вважав ці племена настільки незначними, що не знайшов за потрібне їх згадувати. Можливо, що в цих місцях жили племена, які, як зазначає Геродот, були менш культурними, ніж жителі якої-небудь іншої країни. При цьому Геродот відзначає високий розумовий розвиток скіфів порівняно з іншими причорноморськими племенами¹³. Він згадує тільки в гирлі Дністра греків-тіритів. Цілком імовірно, що величина цього поселення була незначною в Геродотов час, хоча з IV ст. до н. е. місто Тіра почало карбувати свою монету¹⁴. Через століття після Геродота (в IV ст. до н. е.) Ефор, як це відомо нам із посилань на нього в «Периплі» Скімца, що відноситься до I ст. до н. е., на північ від гирла Дунаю згадував карпідів, а північніше від них скіфів-орачів, за якими ще далі на північ жили неври¹⁵. В Схолії до Аполонієвого «Походу аргонавтів» вказується, що в першій книзі творів «Про скіфів» Тимонакт нараховує в Скіфії п'ятдесят п'ять народів¹⁶. Наведене підтверджує вказівку Геродота про різномірність етнічного складу Скіфії. Геродот говорить, що при переїзді з міста борисфенитів до аргіпаїв (яких Ф. Г. Мищенко локалізує в південному Приураллі) доводилось користуватись сімома перекладачами¹⁷.

Співставляючи вказівки Ефора про межі поширення карпів (карпідів) з південною межею скіфів-орачів, на яку вказує Геродот, можна вважати, що карпиди заселяли простір від гирла Дунаю на північ до Карпат і на схід до Дністра. В сучасній науці закріпилася думка, що карпиди грецьких письменників є не що інше, як народ карпи, засвід-

⁹ Гер., IV, 17.

¹⁰ Гер., IV, 18.

¹¹ Гер., IV, 19.

¹² Гер., IV, 20.

¹³ Гер., IV, 46.

¹⁴ А. Н. Зограф, Античные монеты, МИА, № 16, стор. 111.

¹⁵ SC, I, 89.

¹⁶ SC, I, 436.

¹⁷ Гер., IV, 24.

чений римськими джерелами часів імперії, що ім'я стародавніх карпів збереглося в назві Карпатських гір¹⁸.

Таким чином, племена, які мешкали на території між П. Бугом і Дністром, мали своїми східними сусідами скіфів-борисфентів, або скіфів-землеробів, а західними сусідами—карпів.

Розкопки останніх років в найближчих околицях Ольвії і в місцях, більш віддалених від неї, переважно розташованих на березі Чорного моря, по західному берегу нижньої течії П. Бугу, хоча дали ще порівняно невеликий археологічний матеріал, однак він може пролити деяке світло на етнічний склад населення Дністро-Бузького межиріччя. В 1938 році велися розкопки поселення скіфського періоду, яке розташоване за 5 км на північ від Ольвії, біля Чортоватової балки. Робота на цьому поселенні велась А. П. Манцевич і нами, як учасниками Ольвійської Археологічної експедиції (щоденники зберігаються в Інституті археології Академії наук УРСР). Розкопками знайдені рештки кам'яних будівель значних розмірів. Кам'яні стіни, які часто клялись на субструкції, як і в Ольвії, складені були з порівняно добре обробленого каміння. Тут же знайдено велику кількість зернових ям, до яких були прокладені під'їзні шляхи, вимощені плитами вапняку. Серед керамічних знахідок почесне місце займали амфорні уламки і уламки чернолакового посуду, але тут знайдено і значну кількість ліпного посуду, який формою і орнаментом дуже близький до посуду, що знаходять в Криму (в Киммеріці, поблизу Керчі), на Азовському узбережжі (в Та-наїсі), під Одесою (в Лузанівці) і в Молдавській РСР. Розкопками останніх років біля «Дідової Хати», за 25 км на північ від Ольвії, і в інших місцях Ф. М. Штігельман виявила матеріали, близькі до матеріалів, знайдених на поселенні скіфського часу, яке розташоване біля Чортоватової балки.

На цьому ж західному боці П. Бугу, за 42 км на північ від Ольвії, у Варварівському поселенні скіфського періоду в 1938 р. нами і в 1939 р. П. М. Шульцем знайдені матеріали, значною мірою відмінні від матеріалів, знайдених Ф. М. Штігельман, А. П. Манцевич і нами в ближчих до Ольвії місцях. У Варварівському поселенні ні нами, ні П. Н. Шульцем не були виявлені рештки будівель (субструкції), що властиві для Ольвії та для поселень, розташованих поблизу від неї (Чортоватова балка, Дідова Хата, Закисова балка, поселення скіфського періоду біля х. Петухівки). На Варварівському поселенні, яке існувало в IV—II ст. до н. е., знайдені мізерні залишки незначних за величиною надземних споруд з необробленого каменю, покладених на поверхню часів будівництва, хоча поза будівельними комплексами нами були виявлені окремі добре оброблені камені.

Основним типом мешкання Варварівського поселення були землянки різної форми. Вплив Ольвії на населення стародавньої Варварівки був значно менший, ніж на мешканців поселень біля «Дідової Хати», біля Чортоватової Балки та інших населених пунктів, розташованих ближче до Ольвії. Вплив ольвіополітів на стародавніх варварівців підтверджується значною кількістю глиняного посуду (амфори, в меншій мірі червоноглиняний і чернолаковий посуд), трьома монетами ольвійського карбування, статуеткою Деметри ольвійської роботи і написом «Артемес» на денці чернолакової посудини, перетвореної на сільницю.

¹⁸ А. И. Соболевский, Русско-скифские этюды, ИОРЯС, т. XXVI, 1921, стор. 33.

В будівельному мистецтві стародавніх варварівців ніяких слідів впливу ольвіополітів ні П. Н. Шульцем, ні нами не виявлено, в той час як в поселенні біля Чортової Балки, біля «Дідової Хати», біля х. Петухівки і в інших поселеннях скіфського періоду, розташованих поблизу Ольвії, вплив будівельних прийомів ольвіополітів виступає з усією очевидністю.

Серед керамічних знахідок, виявлених в стародавньому Варварівському поселенні, панівне становище посідав ліпний глиняний посуд. Велика кількість кісткових залишків овець, великої рогатої худоби і мізерна кількість кісткових залишків свиней, а також весь зовнішній вигляд поселення дозволяють в деякій мірі погодитись з припущенням П. М. Шульца, який говорить: «Знахідки кісток домашніх тварин свідчать про те, що жителі варварівського поселення займались скотарством. Можливо, що житла служили тільки в зимовий період. Влітку жителі поселення мабуть ішли з своїми чередями в степи. Крім скотарства, мешканці поселення займались і землеробством. Це підтверджується знаходженням зернотерок і ступ, а також ям характерної форми, скоріш за все призначених для зберігання зерна. Кістки риб і грузила свідчать про знайомство мешканців Варварівського поселення з рибальством»¹⁹. Серед численних поселень скіфського часу в околицях Ольвії і в південній частині Дністро-Бузького межиріччя поки що невідомі близькі аналогії Варварівському поселенню. Найближчою аналогією є селище, розкопане біля с. Солончаки Резинського району Молдавської РСР і описане А. І. Мелюковою. Поселення біля с. Солончаки близьке з Варварівським не лише аналогіями глиняного посуду, але й наявністю ям з підбоями, які йдуть по всьому кругу ями, а також наявністю ям дзвоноподібної форми з східцями і з вогнищами²⁰.

Оглядаючи західний берег Дністровського лиману на північ від Білгород-Дністровського біля с. Мологи, в кручі над лиманом ми виявили плями кількох ям, які добре видно і серед яких зустрічаються ями дзвоноподібної форми. Керамічні знахідки і дзвоноподібні ями зближують це поселення з синхронним йому Варварівським. Це поселення розташоване на території садиби радгоспу і дуже зруйноване.

Розкопками в Нимфеї під шаром VI ст. до н. е. виявлено ями-житла з вогнищами і типовою ліпною керамікою ранньоскіфського часу²¹.

Ольвійською археологічною експедицією проведені в 1948, 1949 роках розкопки поселення IV—II ст. до н. е. біля Закисової Балки. В 1949 р. досліджений великий будівельний комплекс, який складався з невеликих вимощених подвір'їв, навколо яких групувались приміщення. Привертає увагу використання в значній кількості каменю для його побудови, своєрідність технічних прийомів, які проявились в особливому плануванні, в типово не ольвійських прийомах використання грубообробленого каміння і т. ін.²².

Незважаючи на відмінність прийомів використання грубообробленого каміння великих розмірів, у формі внутрішніх вимощених под-

¹⁹ П. Н. Шульц, Ями-жилища в скіфском поселении близ г. Николаева, КСИИМК, вып. V, 1940, стор. 75.

²⁰ А. И. Мелюкова, Результаты раскопок на двух поселениях скифского времени в Молдавии, КСИИМК, вып. 56, стор. 59—65.

²¹ В. М. Скуднова, Скифские памятники из Нимфея, СА, XXI, стор. 308, 309, 310, 312.

²² Е. И. Леви, Итоги Ольвийской экспедиции, КСИИМК, вып. XXXVII, 1951, стор. 182.

вір'ячок явно видно ольвійський вплив. В землеробських поселеннях, віддалених від Ольвії, не зустрічаються вимощені внутрішні подвір'я. Наявність численних зернових ям, виявлених розкопками на цьому поселенні, дозволяє припустити, що землеробство в економіці стародавніх мешканців цього поселення відіграло велику роль.

Синхронним поселенням біля Закисової Балки є поселення скіфського періоду біля х. Петухівки, де розкопки проводились в 1940 і 1949 рр. Розкопки показали, що «порівняно з упорядкованим будівельним комплексом Закисової Балки кидається у вічі менша упорядкованість окремих приміщень і недбаліша техніка будівництва. Поруч з цим відкрита фрагментарно збережена стіна, складена з облицьованих плит, з забутовою внутрішньої частини: дуже ймовірно, що це залишки споруди громадського призначення».

«Слід відзначити, що керамічний матеріал тут різноманітніший, ніж в поселенні біля Закисової Балки: поруч з переважною більшістю місцевого посуду знайдено досить значну кількість привізного. За своїми властивостями матеріал обох поселень мало відрізняється від матеріалу, який знайдений в Ольвії».

«Особливо властива для Петухівки велика кількість планомірно розташованих зернових і господарських ям. Відкрито 11 ям. Численність їх свідчить про інтенсивність сільського господарства, велика кількість рибних залишків—про широкорозвинений рибний промисел. Значна кількість кісток тварин, знайдених в Петухівці і біля Закисової Балки, вказує також і на значний розвиток скотарства»²³.

За півтора км на південь від Ольвії, в поселенні біля Широкої Балки проводились розкопки в 1948, 1949 і 1950 рр. загоном Ольвійської археологічної експедиції.

Поселення біля Широкої Балки датоване керівником розкопок VII—V ст. до н. е. Залишки жител на поселенні біля Широкої Балки відрізняються від залишків у поселеннях послідууючого періоду біля Закисової Балки і біля х. Петухівка. Житла на поселенні біля Широкої Балки опущені в материк на різну глибину (від 0,9 м до 0,3 м) і в плані мають форму як прямокутну, так і круглу. Всі вони незначних розмірів (площа їх не досягає 10 м²).

Уламки глиняного посуду, виявлені на поселенні біля Широкої Балки, представлені двома групами: місцевою—ліпною і привозною—грецькою, зробленою на гончарному крузі. Ліпний посуд за своїми формами, масою і орнаментациєю близький до глиняного посуду, знайденого в нижчих шарах Ольвії і в поселеннях доскіфського і ранньоскіфського часу, що розташовані біля села Біляри на березі Григорівського лиману біля хутора Черевичного на березі Хаджибейського лиману і в інших місцях Дністро-Бузького Причорномор'я. Подібною до ліпної кераміки, виявленої на поселенні біля Широкої Балки, є і ліпна кераміка на Шарпівському і Пастирському городищах²⁴.

Названі поселення розташовані недалеко від Ольвії—великого економічного і культурного центра Північно-Західного Причорномор'я, в складі населення якого вирішальну роль, принаймні, в політичному і культурному житті, відігравали грецькі або еллінізовані елементи. Для

²³ Е. И. Леви, Итоги Ольвийской экспедиции, ҚСИИМК, вып. XXXVII, 1951, стор. 182.

²⁴ Б. М. Рабичкин, Поселение у Широкой Балки, ҚСИИМК, вып. 40, 1951, стор. 114—125; М. С. Синицин, Карта поселень і городищ між гірлами Дністра і Південного Бугу скіфо-сарматського часу, НЗОПІ, т. X, стор. 33—61.

вияснення етнічного складу населення Південно-Західного Причорномор'я мають великий інтерес поселення скіфської епохи, віддалені від Ольвії, у Вікторівці (Вікторівка 1) і в Лузанівці.

В с. Вікторівці Тілігуло-Березанського району Миколаївської області на поселенні скіфського періоду «Вікторівка 1», де в 1949 році вели розкопки М. Ф. Болтенко і С. І. Капошина, розкопана невелика площа. Однак на підставі матеріалів, виявлених розкопками, можна встановити, що поселення Вікторівка 1 хронологічно близьке до поселення біля Широкої Балки, і що будівельні прийоми мешканців Вікторівки 1 надзвичайно подібні до будівельних прийомів мешканців поселення біля Широкої Балки. Поселення Вікторівка 1 М. Ф. Болтенко датував VI—IV ст. до н. е., тобто, на століття пізніше, ніж поселення біля Широкої Балки. Будівельні прийоми поселення біля Широкої Балки VII—V ст. до н. е. продовжують існувати і у Вікторівці 1 в VI—IV ст. до н. е.

Керамічні знахідки із стародавнього поселення Вікторівки 1, так як і знахідки з поселення біля Широкої Балки та з Лузанівського поселення, поділяються на дві групи: 1) глиняний посуд з Вікторівки 1, зроблений від руки, не тільки близький за формою і орнаментом до ліпного глиняного посуду з поселення біля Широкої Балки, але й відрізняється від нього (ліпний глиняний посуд з Вікторівки 1 також близький до глиняного посуду нижнього шару Лузанівського поселення); 2) грецька кераміка представлена амфорними уламками і чорнолаковим посудом VI—IV ст. до н. е.

На стародавньому Лузанівському поселенні, яке відноситься до V—II ст. до н. е., будівельні прийоми близькі до будівельних прийомів Вікторівки 1 і поселення біля Широкої Балки. У формах і орнаментах ліпного глиняного посуду (трьох названих поселень) виразно виступають елементи, які беруть початок ще в епоху пізньої бронзи.

Будівельні прийоми, виробничі і естетичні традиції в керамічному виробництві усіх трьох поселень дають можливість зробити припущення, що їх мешканці, продовжуючи традиції епохи пізньої бронзи, є наступними поколіннями племен, які населяли Північно-Західне Причорномор'я принаймні з епохи бронзи.

Поселення біля Варварівки, наближаючись до поселення біля Широкої Балки, у Вікторівці 1 і в Лузанівці деякими естетичними і виробничими традиціями, які проявляються в керамічному виробництві, відрізняється від них прийомами в будівництві. Це дозволяє висловити думку, що ці населені пункти відрізнялися один від одного в економічному відношенні, а, можливо, і в етнічному. Якщо про мешканців поселень біля Широкої Балки, у Вікторівці 1 і в Лузанівці можна говорити як про осілих, то Варварівське поселення могло бути скотарською зимівлею, в крайньому разі, поселенням з дуже нетрівкою осілістю²⁵. Останнє припущення може стати більш обґрунтованим тільки після детальних досліджень ще кількох поселень, аналогічних і синхронних Варварівському і розташованих недалеко від нього. Будівельні прийоми, подібні до варварівських, спостерігаються в лісостеповій смузі²⁶, на

²⁵ П. Н. Шульц, Ямы-жилища в скифском поселении близ г. Николаева, КСИИМК, т. V, 1940, стор. 75.

²⁶ Е. Ф. Покровська, Поселення VIII і VI ст. до н. е. на Тясміні. «Археологія», т. VIII, 1952, стор. 45; М. Ю. Брайтчевський, Пастирське городище, Вісник АН УРСР, № 10, 1952, стор. 68; А. И. Мелюкова, Результаты раскопок на двух поселениях скифского времени в Молдавии, КСИИМК, № 56, стор. 59—68.

Нижньому Дністрі, в Молдавії, можливо, на Нижньому Дніпрі²⁷ і в Криму²⁸.

Поселення біля Чортоватової Балки, біля х. Петухівки, які відносяться до IV—III ст. н. е., відрізняються своєю еллінізованістю, що виразно проявляється в будівельних традиціях, а особливо в кладці стін на субструкції, в плануванні жилих приміщень з внутрішніми вимощеними подвір'ями.

Близька картина до описаної на Низовому Бузі спостерігається і на Низовому Дністрі, хоч і з деякими відмінностями. На ретельно обслідуваному Дністровському лимані поселення скіфського часу, як і в інших частинах Дністро-Бузького Причорномор'я, розташовані групами, в центрі яких знаходиться порівняно значне поселення. Поодинокі з них виникають в VI—V ст. ст. до н. е., але головна частина заснується біля IV ст. до н. е. На деяких з поселень і городищ життя припиняється швидко, мабуть років через двісті після їх виникнення, а скремі з них існують аж до кінця сарматського часу. На значній частині поселень і городищ Дністровського лиману життя припиняється на межі III і II ст. ст. до н. е. В сарматський час інтенсивність життя зменшується.

Ступінь еллініського впливу на поселення і городища цих місць не однакова. Максимальний вплив еллініської культури слід віднести до IV—III ст. ст. до н. е. Різниця в силі впливу помітна не тільки в залежності від часу, а й на окремих поселеннях і городищах.

Своїми основними рисами матеріальна культура населення Дністровського лиману скіфсько-сарматського часу близька матеріальній культурі корінного населення Дністро-Бузького межиріччя взагалі. Деякими ж рисами вона зближається з населенням Фракії. Так, на Роксоланському городищі розкопками в 1958 році знайшли типовий фракійський кинджал. Серед глиняного посуду трапляються окремі предмети, які відомі лише з території стародавньої Фракії. Для підтвердження цього слід пригадати, хоч би уламок ліпної миски з Надлиманського городища. Реберчата зовнішня поверхня товстих стінок цієї миски старанно заглажена. Аналогії їй не відомі з більш східних територій.

Зрештою слід відзначити, що поселення скіфської епохи в Дністро-Бузькому Причорномор'ї розташовані по берегах нижніх течій П. Бугу і Дністра і по берегу Чорного моря між гирлами цих рік. Археологічні обстеження шойно зазначених місць показали, що вони були густо заселені в скіфсько-сарматський період, причому поселення розміщувались групами. Розвідки ж в місцевостях, розташованих у верхів'ях приодеських лиманів і річок, які впадають в них з півночі, виявили, що в цих місцях поселення скіфської епохи відсутні, але тут зустрічаються поселення доскіфського, сарматського і ранньослов'янського часів. Аналогічне становище спостерігається і на схід від П. Бугу. Роботами інгульської археологічної експедиції в 1951 і 1952 рр. встановлено, що по Нижньому Інгульцю нема поселень скіфського періоду, але, в місцевостях, які прилягають до нього, зустрічається значна кількість пам'ятників доскіфського, сарматського і ранньослов'янського часів²⁹.

Поселення скіфського періоду починають зустрічатись тільки в пів-

²⁷ Г. А. Скадовский, Белозерское городище, Тр. VIII, АС, т. III, 1890, стор. 75—107.

²⁸ В. М. Скуднова, Скифские памятники из Нимфея, СА, XXI, стор. 308—312

²⁹ Л. М. Славин, Поселения первых веков нашей эры на среднем и нижнем Ингульце, КСИА, 1954, № 3, стор. 49.

нічних районах Одеської області: в Балтському, Первомайському, Троїцькому, В.-Врадіївському, Кодимському і інш., але там вони значно рідші, ніж на узбережжі Чорного моря³⁰.

Польові спостереження показують, що поселення епохи бронзи невеликі за розміром і відрізняються від поселень скіфської епохи своїм незначним культурним шаром. Сказане дозволяє припустити, що населення Дністро-Бузького межиріччя до початку скіфської епохи перейшло до тривкої осілости тільки в тих місцях, де землеробство і осіле життя задовольняли потреби населення в більшій мірі, ніж скотарство. В степах же з недостатньою кількістю вологи, де землеробська праця в зв'язку з частими посухами не завжди була рентабельною, де неможливі були інші види господарської діяльності, як, наприклад, рибальство, добування солі, скотарсько-кочове господарство залишалось панівним до сарматської епохи³¹.

Греки, які жили в містах Ольвії і Тірі і факторіях, не являють для нас інтересу. Нас цікавить етнічна належність племен, які мешкали в численних поселеннях узбережжя Чорного моря і берегів нижніх течій П. Бугу і Дністра, а також степових просторів, замкнених в Дністро-Бузькому межиріччі південніше від Балтського, Первомайського і Любашовського районів, де відсутні поселення скіфського часу.

Геродот локалізує в околицях Ольвії калліпідів і характеризує їх як елліно-скіфів, які в декреті на честь Протогена, мабуть, згадаються як мікселліни, тобто суміш греків з тубільцями.

Питання про калліпідів (елліно-скіфів) породило досить численну літературу. В. В. Латишев³² цікавиться питанням етнічної належності калліпідів і говорить з приводу цього питання слідує: «...ми бачимо, що калліпіді в V ст. живуть на Гіпанісі, а карпіді в IV ст.—на Істрі. Якщо на Гіпанісі було більш раннє місце їх проживання і звідси вони поступово поширювались до Істра, то вони не могли бути фракійськими племенами, як це вважав Томашек; якщо вважати, що вони дійсно були фракійці і від Істра поширились до Гіпаніса, то, не говорячи вже про те, що вони з'явилися на Гіпанісі раніше, ніж на Істрі, доведеться думати, що Геродот помилково назвав їх «елліно-скіфами». Як бачимо, В. В. Латишев заперечує можливість наявності в околицях Ольвії фракійських або близьких до них елементів. В. В. Латишев вважав, що калліпіді виникли внаслідок кровного і культурного змішування греків і скіфів, і про будь-який третій компонент він не вважає за потрібне говорити.

П. Л. Люперсольський в своїй праці «Что такое эллино-скифы Геродота, IV, 17»³³, розшифровуючи термін «елліно-скіфи», пов'язує його з племенами, які мешкали в околицях Ольвії, і вбачає в них, подібно до В. В. Латишева, змішування греків із скіфами, а не будь-якою іншою етнічною групою. В етимології імені «калліпіді» він вбачає патронімічну форму від грецького власного імені роду Калліп або Калліпід.

³⁰ И. В. Ф а б р и ц и у с, Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР, Киев, 1951, стор. 11—103; М. С. С и н и ц и н, Карта поселень і городищ між гирлами Дністра і П. Бугу скіфсько-сарматського часу, НЗОП, т. X, 1955, стор. 33—61.

³¹ Ф. Э н г е л ь с, Происхождение семьи, частной собственности и государства, ОГИЗ, 1948, стор. 180; К. М а р к с и Ф. Э н г е л ь с, Соч., т. XXI, стор. 488.

³² В. В. Л а т ы ш е в, Исследования об истории и государственном строе г. Ольвии, ЖМНП, 1887, январь, стор. 16.

³³ ЖМНП, 1887, № 12, стор. 66 и след.

безперечно, вплив греків на корінне осіле населення в околицях Ольвії був значніший, ніж в місцях, віддалених від неї. Поселення біля Чортової Балки, біля Закисової Балки, біля х. Петухівки, що визначаються своєю значною еллінізованістю, на основі розкопок, датованих IV—II ст. до н. е., очевидно, почали своє існування в кінці V ст. до н. е. Вони повністю ілюструють собою мікселлінів декрету на честь Протогена. Елліно-скіфів Геродота вони можуть представляти лише з деякою натяжкою, бо загально визнаним є те, що Геродот помер близько 425 р. до н. е., близько того часу, коли ці поселення, можливо, тільки виникли.

Тут варто підкреслити, що будівельні прийоми поселення біля Широкої Балки близькі до будівельних прийомів поселень, віддалених від Ольвії, як Вікторівка I і Лузанівка, незважаючи на те, що останні належать до далеко пізніших часів. Глиняний ліпний посуд, властивий поселенням з околиць Ольвії, генетично пов'язаний з посудом епохи бронзи і зустрічається не лише на Північно-Західному Причорномор'ї, а й в Криму і Приазов'ї, а також в Молдавській РСР та в інших місцях. Ще дає право гадати, що осілі племена, які населяли околиці Ольвії, були по своїй культурі, а можливо, і в етнічному відношенні близькими до племен, територіально віддалених від них. Ступінь еллінізації цих племен був зумовлений віддаленістю їх поселень від великих грецьких колоній і водних шляхів.

Таким чином, виходячи із сказаного, можна вважати, що осілі племена Дністро-Бузького межиріччя, околиць Ольвії, були прямими потомками племен епохи бронзи, які жили не лише в цих місцях, але й в місцях, де відсутні поселення скіфського періоду.

На північ від калліпідів, західніше Дніпра, зокрема в Дністро-Бузькому межиріччі, за словами Геродота, знаходились землі алазонів³⁴, північний кордон яких проходив біля струмка з гіркою водою³⁵, який впадав в П. Буг на віддалі 4 днів шляху від моря. В іншому місці Геродот вказує, що струмок цей і місцевість по якій він протікає (Ексампай—священні шляхи), знаходиться між Дніпром і П. Бугом. Ця вказівка Геродота викликала серед вчених різні думки з питання ототожнення струмка з гіркою водою з будь-якою притокою П. Бугу. Переважає ототожнення цього струмка з річкою Мертвоводом, яка впадає в П. Буг біля м. Вознесенська. Таким чином, Геродот поширює проживання алазонів на землі, що знаходяться між Дніпром і Дністром.

Геродотова вказівка на струмок з гіркою водою цілком ясно намічає північну межу алазонів, але про південну межу він нічого не говорить. Виходячи з вказівок Геродота та із спостережень в полі можна сказати, що алазони мешкали на території південніше Первомайська, тобто в степових районах, характерних малогумусним чорноземом, де нами виявлені поселення, що існували до VII ст. до н. е. Ї поселення, що виникли в III ст. до н. е. Алазони жили в тій частині Дністро-Бузького Причорномор'я, на якій в VI—IV ст. до н. е. поселення були відсутні.

Тут слід згадати, що північна межа малогумусних чорноземів на захід від Дніпра проходить по широті Первомайська, а потім вона повертає на південний захід і прямує до верхів'я Дністровського лиману. Нам здається, що північна межа малогумусних чорноземів є природною

³⁴ Гер., IV, 17, 52.

³⁵ Гер., IV, 52; Гер., IV, 54.

межою між алазонами і скіфами-орачами, тому що коли будемо абстрагуватись від більшого чи меншого розвитку суспільного виробництва, то продуктивність праці буде зв'язана з природними умовами, які можуть бути зведені до природи самої людини, до її раси і т. інш. і до природи, що оточує людину³⁶. Сказане дозволяє намічати кордон між алазонами і скіфами-орачами на підставі відмінності в природних умовах, в яких протікала господарська діяльність людей, а не на підставі якогось штучного кордону, який точно проходив по якійсь із рік. З усією очевидністю і жителі Ольвії, розповідаючи Геродоту про кордон між алазонами і скіфами-орачами і показуючи його йому, вказували струмок з гіркою водою як на порівняно відомий і помітний орієнтир. Південний кордон мешкання алазонів намічається північніше численних поселень, розташованих на узмор'ї та по берегах нижніх течій П. Бугу і Дністра.

Територія стародавніх алазонів, затиснена в межиріччя П. Бугу та Дністра, обґрунтовано поширюється знавцем Геродота Ф. Г. Міщенком в бік Дніпра, і в цьому питанні його погляди співпадають з поглядами В. Томашека. Ф. Г. Міщенко зближує алазонів і калліпідів з фракійцями, і ця думка ніби погоджується з Геродотом в його оповіданні про Скіла. Скіл, що був великим прихильником грецької культури, зрадив скіфським звичаям, за що був вигнаний своїми співвітчизниками, і втік у Фракію. Між новообраним скіфським вождем і фракійцями почалися ворожі дії. Ситалк, вождь фракійців, відправив глашатая до нового скіфського вождя Октамасада з пропозицією: «Для чого нам випробовувати один одного. Ти син сестри моєї і під своєю владою тримаєш мого брата. Поверни мені його, а я тобі видам свого Скіла. Ні ти, ні я не станемо наражати свої війська на небезпеку»³⁷.

Наведене оповідання Геродота та збережене Афінеем повідомлення Клеарха дають можливість думати, що скіфи-кочовики, що мешкали в Фракії, а також між П. Бугом та Дністром, були етнічно близькими між собою і вороже ставились до проникнення іноплеменних, грецьких звичаїв в своє середовище. Близькість між «фракійцями» і скіфами, які мешкали недалеко від Ольвії, була такою великою, що останніми міг бути обраний вождь, який мав родинні зв'язки з вождем «фракійців». Етнічну спорідненість між племенами «фракійців» і скіфами Північного Причорномор'я в цілому можна допускати на підставі спільності персональних імен вождів фракійців і володарів Боспора з династії Спартокідів. Спорідненість Ситалка з вождем скіфів дає право вважати, що скіфи, які мешкали на околицях Ольвії, були споріднені як з «фракійцями», так і з скіфами більш східних місць Північного Причорномор'я. Мешкання в Північно-Західному Причорномор'ї іраномовного скіфського населення, крім описаного випадку з Скілом, підтверджується похованнями, в яких були знайдені суто скіфські предмети з цієї території.

В даному випадку Геродот говорить про скіфів-кочовиків, а не про осіле населення, що мешкало по узмор'ї та в лісостеповій смузі.

Відсутність слідів поселень скіфського періоду на південь від Первомайська, виключаючи приморську смугу між гирлами П. Бугу і Дністра,

³⁶ К. Маркс, Капітал, т. I, 1949, стор. 515.

³⁷ Her., IV, 78, 79, 80. Пор. Athen. XII, 27, SC, I, 627—628.

³⁸ В. Ф. Гайдукевич, Боспорское царство, АН СССР, 1949, М.—Л.

північна межа алазонів, намічена Геродотом, оповідання Геродота про Скїла (про скіфів, а не алазонів) — все це дає можливість думати, що в цих місяцях мешкали не тільки алазони, які сіяли просо і в усьому іншому жили як скіфи, а й власне скіфи³⁹.

Наявність в Дністро-Бузькому межиріччі, крім греків, що жили в містах, двох етнічних елементів: іранців і фракійців ні В. Ф. Міллером, ні Ф. Г. Міщенко, ні В. Томашеком не заперечується. Однак ці видатні скіфологи пов'язують іранський елемент то з осілим населенням, то з кочовим. В. Ф. Міллер іранців вбачає в кочовиках. В. Томашек в калліпідах і алазонах вбачав фракійців, вважаючи тих і других осілими землеробами. При цьому В. Томашек пояснює походження слова «алазони» з «арійського» *aga-zāna*, що означає інородці⁴⁰. Якщо вважати походження слова «алазони» від «арійського» *aga-zāna* (інородці), то слід припустити, що в Дністро-Бузькому межиріччі на території, яку відводять алазонам, поруч з іраномовними скіфами жили і не скіфи (інородці), які можуть бути віднесені до автохтонного населення, що мешкає тут з епохи пізньої бронзи. При цьому кількісно, принаймні в часи Геродота, алазони (не іранці) в степовій частині Дністро-Бузького межиріччя становили основну масу населення, що й зумовило Геродота назвати жителів цієї території алазонами.

Припущення Ф. Г. Міщенко, В. Томашека і інших вчених про наявність двох етнічних елементів, крім грецького, підтверджується польовими спостереженнями, лінгвістичними даними і вказівками стародавніх авторів. Але виходячи з вказівок Геродота про межі поширення алазонів та з польових спостережень, важко погодитися з твердженням Ф. Г. Міщенко і В. Томашека про те, що алазони були хліборобами, хоча вони, як зазначає Геродот, сіють і вживають в їжу хліб поряд з цибулею, сочевицею і просом. Про вирішальну роль скотарства в економіці алазонів свідчить відсутність слідів міцної осілості в скіфський період на території, яку Геродот відводить алазонам. Посіви проса, вживання в їжу хліба ні в якому разі не можуть бути доказом хліборобства як основи економічного життя алазонів: інших польових культур в алазонів Геродот не згадує. До того ж слід відзначити, що багато кочових народів, як, наприклад, казахи, до періоду їхньої колективізації сіяли просо, але господарство їх в основному було кочовим-скотарським.

Генетичний зв'язок у будівництві, в гончарному ремеслі, в обрядах поховань осілого населення Дністро-Бузького межиріччя скіфської епохи з населенням цієї території доскіфського часу дозволяє вважати це населення автохтонним. Таке розуміння питання дозволяє зрозуміти причини близькості, а іноді й аналогічності керамічних знахідок виробу корінного осілого населення причорноморських поселень до знахідок із лісостепу (з Пастирського, Шарпівського городищ та з інших місць).

Ще В. Ф. Міллер і В. В. Латишев відзначали, що серед персональних ольвійських імен, зафіксованих в епіграфічному матеріалі, поруч з грецькими іменами зустрічаються окремі іранські, але серед ольвійських імен зустрічаються такі, що не піддаються поясненню ні з грецької, ні з іранської мови. Ці персональні імена можуть бути пояснені тільки спів-

³⁹ Нер., IV, 17.

⁴⁰ W. T. O m a s c h e k, *Alazones*, RE, т. I, 1894, стор. 1299. Ф. Г. М и щ е н к о, *Этнография России у Геродота*, ЖМНП, 1896, май. К вопросу об этнографии и географии Геродотовой Скифии, «Универс. Известия», № 11, 1882, Киев, стор. 168.

ставленням їх з іншими мовами⁴¹. Етимологія цих імен зможе допомогти в'яснити етнічну належність осілого населення Дністро-Бузького межиріччя, спорідненого, з землеробським населенням Молдавії, Криму, Приазов'я і землеробськими племенами скіфського часу північних місць, які Геродот відводить скіфам-орачам.

Геродот, говорячи про сигіннів, які мешкали біля Дунаю, вказує, що вони одягаються по-мідійському⁴². Говорячи про алазонів, він підкреслює, що вони сіють і вживають в їжу хліб, так само як і цибулю, часник, сочевицю і просо, а «у всьому ведуть такий же спосіб життя, як і скіфи»⁴³. Цим Геродот вказує, що алазони за способом життя не тільки подібні до скіфів, але і відрізняються від них. Описуючи алазонів, він жодним словом ні прямо, ні посередньо не обмовлюється про їх близькість до іраномовних скіфів. Описуючи сигіннів, він підкреслює їх іранство по мові і в зовнішньому вигляді. Геродот, як пізніше і Стефан Візантійський, не вважав алазонів скіфами⁴⁴. Спорідненість скіфів, які мешкали на околицях Ольвії, з фракійськими скіфами в Геродота яскраво виступає в оповіданні про Скіла і у інших авторів⁴⁵. Але місця, відведені Геродотом алазонам, які пов'язуються нами з місцями відсутності міцної осілості, заселені були головним чином автохтонним населенням, яке займалося скотарством. Поступово іранський елемент, який називав автохтонне населення алазонами-іногородцями, відтіснив автохтонів в лісостепову смугу і частково асимілюючи їх, асимілювався й сам. Максимальна іранізація алазонської території може бути віднесена до сарматського періоду. Таке тлумачення питання дозволяє зрозуміти причини забуття про існування алазонів до часу життя Страбона.

Геродот описує алазонів і калліпідів разом і разом протиставляє їх скіфам, цим самим зближуючи їх між собою. Аналогічність археологічних пам'яток доскіфської епохи Дністро-Бузького межиріччя до археологічних пам'яток місць, де відсутні поселення скіфської епохи, поява порівняно великих і довгочасних поселень скіфського періоду на узмор'ї, на нижніх течіях П. Бугу і Дністра дозволяють думати, що алазони і калліпіди були в передскіфський період племенами, надзвичайно близькими між собою, і що деякі (калліпіди) перейшли в місцях, зручних для цього, до міцної осілості (на узмор'ї та нижніх течіях П. Бугу і Дністра), а інші (алазони) в місцях, незручних для землеробства та міцної осілості, стали кочовниками⁴⁶.

Грецькі письменники в один голос називали П. Буг Гіпанісом. Ця ж назва П. Бугу збереглася в римських письменників. Гіпанісом же «дехто», як зазначав Страбон⁴⁷, називав і Кубаць. Страбон, що розташовує Гіпаніс—П. Буг на схід від Дніпра⁴⁸, називав Кубаць Антикейтом⁴⁹. Неточність локалізації Гіпаніса—П. Бугу Страбоном дозволяє

⁴¹ Т. Н. Книпович, Население Ольвии в VI—I вв. до н. е. по данным эпиграфических источников. МИА, № 50, стор. 125—126; Л. И. Тарасюк, Имена царей Малой Скифии на монетах из Добруджи, КСИИМК, 63, стор. 22—30.

⁴² Her., IV, 9.

⁴³ Her., IV, 17.

⁴⁴ SC., I, 253.

⁴⁵ SC., I, 423.

⁴⁶ Ф. Энгельс, Происхождение семьи, частной собственности и государства, ОГИЗ, 1948, стор. 180—181.

⁴⁷ Strabo, XI, 2, 9.

⁴⁸ Strabo, II, 4, 6.

⁴⁹ Strabo, XI, 12, 9.

припустити помилковість розташування рік і іншими авторами в тому числі і Г. Плінієм Старшим. Пліній, подібно до Страбона і Птолемея, Гіпаніс—П. Буг розташовує на схід від Дніпра. Пліній, описуючи Каркінітську затоку, яка всіма сучасними вченими зв'язується з затоками Західного Криму, говорить: «позаду озеро Буг з'єднано каналом з морем. Сам Буг відділяється скелястим хребтом від Корета, затоки Меогійського моря, в озеро впадають ріки Буг, Герр, Гіпакір, які стікаються сюди з різних місць. Адже Герр відділяє царських скіфів від кочовиків, а Гіпакір через області кочовиків і гілеїв тече по штучному руслу в Буг, а по природному—в Коретську затоку. Ця область зветься «Сендійською Скіфією»⁵⁰.

В латинському тексті, наведеному В. В. Латишевим⁵¹, і російсько-му перекладі тексту ріка, яка зливається з Дніпром, і ріка, яка впадає в Буг і Корет, названі Гіпанісом. В сучасній науці Гіпакір стародавніх авторів пов'язується з рікою Молочною, а Гіпаніс ототожнюється з П. Бугом. Пліній прямо говорить про заплутаність локалізації рік в Північному Причорномор'ї, де він локалізує і Гіпакір і Гіпаніс, і своїм описом цих останніх і Бугу, не дає підстави шукати їх в східному Причорномор'ї⁵² і ототожнювати будь-яку з них з Кубанню. Слабе знання географії Дністро-Бузького межиріччя стародавніми письменниками яскраво засвідчено середньовічним автором Стефаном Візантійським в посиленні на стародавнього письменника Олександра Полігістора, який твердив, що Гіпаніс, розділений на два рукави, впадає одним рукавом у Чорне море, а другим в Азовське⁵³.

Пліній, який слабо знав географію Дністро-Бузького межиріччя, чув про ріки Гіпакір і Гіпаніс, про гори на р. Буг і мимоволі розкриває існування в його час назви П. Бугу Гіпанісом в нижній його течії, а в більш горішній—Бугом, при цьому, та частина П. Бугу, яка відома була Г. Плінію як Буг, пов'язується ним з гористію місцевістю. Дійсно, П. Буг від м. Первомайська до с. Олександрівки на протязі більше 70 км має високі, стрімкі, скелясті береги. Місцями, як-от у Мігеї, гранітні скелі звисають над П. Бугом. Назва Гіпаніса в більш північних місцях, в районі його порожистої частини Бугом, дає право припускати, що мешканці цих берегів принаймні перед часом Плінія та під час його життя говорили мовою, в лексиконі якої було слово бук (бог)⁵⁴. Помпоній Мела вказує, що на берегах ріки Букес (Буг) живуть сармати і агатирси, останні, як правило, локалізуються сучасними вченими в більш західних місцях. Агатирси і савромати, за Помпонієм Мела, були кочовиками⁵⁵. Російські філологи вважають слово «бог» іранським або фрігійським, і деякі імена ольвіополітів, що збереглися в написах на камені, теж пояснюють як іранські або фрігійські⁵⁶. Назва р. П. Буг

⁵⁰ М. С. Бондарский, Античная география, М., 1953, стор. 248.

⁵¹ SC., II, 173.

⁵² SC., II, 173.

⁵³ М. С. Бондарский, Античная география, М., 1953, стор. 248; SC., I, 269.

⁵⁴ Ф. Лоренц, О померельском (древне-кашубском) языке до половины XV ст., ИОРЯС, 1905, т. X, кн. 3, стор. 102—103; Л. Белич, Заметки по чакавским говорам, ИОРЯС, т. XIV, кн. 2, 1909, стор. 103—181—266; Г. А. Ильинский, Звук ш в славянских языках, ИОРЯС, 1915, т. XX, кн. 3, стор. 109.

⁵⁵ SC., II, 120.

⁵⁶ А. И. Соболевский, Русско-скифские этюды, ИОРЯС, 1921, т. XXVII, стор. 296; Л. З. Мессриадц, Новые материалы по греческой эпиграфике, «Филологическое обозрение», т. XIII, М., отд. I, стор. 36—40; В. Ф. Миллер, Эпиграфические следы иранства на юге России, ЖМНП, т. X, 1886, стор. 251; В. Ф. Миллер,

на українській мові прибузького населення часто звучить як «бог». Ріка Буг згадується тільки пізніми античними авторами. Однак це ні в якому разі не заперечує існування цієї назви в топоніміці наших степів у стародавні часи, а лише свідчить про територіальну обмеженість цієї назви в ті часи. До часів Плінія назва П. Бугу Бугом явно інтенсивно витісняє назву його Гіпанісом.

Племена алазонів і калліпідів в Дністро-Бузькому межиріччі засвідчені тільки Геродотом. Інші ж ранні грецькі письменники цих племен не згадують, що й дало можливість Страбону сказати, що їх видумали Гелланік, Геродот і Евдокс⁵⁷. В декреті на честь Протогена не згадуються ні калліпіди, ні алазони. Виходячи з тексту декрету на честь Протогена, варто сказати, що скіфи на цьому етапі не грають помітної ролі в Дністро-Бузькому межиріччі і не являють значної воєнної сили. Скіфи, савдарати і фісамати під час навали галатів шукають порятунку за міцними стінами Ольвії. Цей факт дає можливість думати, що скіфи, савдарати і фісамати жили в степах. Якби вони жили на схід від П. Бугу, то їх прикрив би від галатів, які рухались з заходу, міцний природний рубіж—П. Буг, і їм не потрібно було б шукати сховища за міцними стінами Ольвії. Переходити ж на загрозливий західний берег П. Бугу, хоча б і під прикриття могутніх ольвійських стін, було в військовому відношенні безглуздом. На захід же від П. Бугу жили племена скіфів, які уклали союз з галатами. Таким чином, на захід від Ольвії під час видання декрету на честь Протогена (кінець III і початок II ст. до н. е.) жили скіфи, фісамати і савдарати.

«Геродот⁵⁸ згадує про «не скіфський» народ, відомий у греків його часу під грецькою назвою меланхлени (чорнохалатники або чорнокаптанники). В. Ф. Міллер дуже вдало пов'язав цю назву з назвою згаданих в ольвійському написі скіфів-савдаратів як грецький переклад із скіфським оригіналом»⁵⁹. Іранським словом «савдарати» називалися нескіфські і неіранські племена, які зафіксовані історичною наукою в багатьох місцях Північного Причорномор'я⁶⁰.

В декреті на честь Протогена на околицях Ольвії, де Геродот розташовує змішаних з греками туземців-калліпідів, вказані мікселліни, а про алазонів абсолютно не згадується. Очевидно, до того часу алазони змішалися з пришельцями-скіфами, в результаті чого утворилися нові племена і слово «алазони» було забуте.

Починаючи з кінця III ст. до н. е. воєнні сутички в Північно-Західному Причорномор'ї стали звичайним явищем. В результаті постійних воєнних зіткнень деякі племена пересувалися з насиджених місць в інші. Воєнні сутички розривали родові зв'язки, перемішували роди і племена. Безперечно, в результаті воєнних дій частина вільних людей попадала в рабство. Стала осілість, що виникла в нашому краї на початку скіфського часу, порушувалась рухом і зміною місця проживання,

---

Осетинские этюды, 4, II, М., 1882, стор. 81; В. Ф. Миллер, К иранскому элементу в припонтйских греческих надписях, ИАК, 1913, вып. 47, стор. 80—95; А. Преображенский, Этимологический словарь русского языка, вып. 1, стор. 33.

⁵⁷ S t r a b o, XII, 3, 21.

⁵⁸ Her., IV, 20.

⁵⁹ А. И. Соболевский, Русско-скифские этюды, ИОРЯС, т. XXVI, 1921, стор. 27—28.

⁶⁰ SC., I, 85, 173, 194, 291, II, 123.

що були обумовлені війсьними сутичками, торговою діяльністю, зміною зайнят⁶¹.

Всі ці явища тісно пов'язані з пересуванням в III—I ст. ст. до н. е. на захід кочовиків з приволзьких та придонських степів.

Геродот вказує, що савромати (сармати) жили між Волгою і Доном. З другого ж століття до н. е. серед населення Північно-Західного Причорномор'я з'являються сармати, які ніби змінили стародавніх скіфів. Письменник I ст. до н. е. Страбон визначає територію, заселену сарматами, від Азовського моря до Дунаю і, на північ поширює аж до Північного океану⁶². Стародавні письменники, починаючи з Геродота, говорять про іранство не лише скіфів, але й сарматів⁶³. За словами Діодора, сармати були пришельцями з Мідії⁶⁴. Г. Пліній Секунд повідомляє поширену думку в стародавні часи про спорідненість сарматів з мідянами. Помпоній Мела вказує, що сармати за зовнішнім виглядом і озброєнням найближчі до іранців-парфян⁶⁵.

Всі стародавні автори, які залишили вказівки про сарматів, в один голос говорять про їхнє іранство, і це дозволяє віднести сарматів до іранської групи.

Поява на нашій території поруч із скіфами іраномовних сарматів та їх першорядне значення на цьому етапі ні в якому разі не є твердженням зниження осілого населення на території Дністро-Бузького межиріччя. Наявність поселень сарматського періоду на берегах Чорного моря і в нижніх течіях П. Бугу і Дністра, поява поселень в місцях, незаселених в скіфський період, дозволяє думати, що частина кочовиків, в тому числі і скіфів, а можливо, і частина сарматів, які пересунулись із сходу, почали переходити на осілий спосіб життя. Діон Хрисостом в своїй «Борисфенітській промові, прочитаній на батьківщині (XXXVI)»⁶⁶, говорячи про поселення, яке оточує Ольвію, називає сарматів, скіфів і варварів. Описуючи Дніпро-Бузький лиман, він говорить: «Тут є також багато солі, і відси отримує її покупкою більшість варварів, а також елліни і скіфи, які живуть на Таврійському півострові. Ріки впадають в море біля укріплення Алектора, яке належить, як кажуть, дружині царя савроматів». В наведеній цитаті Діон Хрисостом розрізняє скіфів, сарматів і просто варварів. До варварів він відносить багато племен, в тому числі й гетів, які в свій час зруйнували Ольвію. Говорячи про Алектор, Діон Хрисостом обходить мовчанням питання про етнічний склад населення міста, його господарську діяльність, але вказує на належність цього міста цариці сарматів. Описуючи одяг ольвіюполітів, ритор підкреслює, що ольвіюполіти запозичили покрій і чорне забарвлення одягу у меланхленів (савдаратів), які Геродотом були локалізовані в занадто загальних рисах. Сучасні ж дослідники шукають поселення меланхленів на берегах Оки⁶⁷. Геродот не вказує точно території, яку займали меланхлени. В декреті на честь Протогена савдарати (меланхлени) згадуються в числі племен, які мешкали недалеко від Ольвії. Вказівка Діона Хрисостома про вплив меланхленів на ольвіюпо-

⁶¹ Ф. Энгельс, Происхождение семьи, частной собственности и государства, ОГИЗ, 1948, стор. 189.

⁶² Strabo, II, 4, 7, 21, 22; Strabo, VII, 2, 4.

⁶³ Her., IV, 102, 110—117.

⁶⁴ SC, I, 459.

⁶⁵ SC, II, 123.

⁶⁶ SC, I, 171—178.

⁶⁷ Б. Н. Граков, Скіфи, 1947, Київ, стор. 8, карта.

літів свідчить, що після Геродота вони в значній кількості пересунулися до Ольвії. В цих місцях вони або частина їх, очевидно, і осіли, змішавшись з місцевими племенами. Інакше не можна пояснити їх значний вплив на ольвіополітів. Наше припущення про проживання меланхленів (савдаратів) недалеко від Ольвії ґрунтується не лише на вказівці Діона Хрисостома, але й на вказівках середньовічних авторів Никифора Влеммида⁶⁸ і Євстафія⁶⁹.

Характеризуючи Каллістрата Діон Хрисостом говорить, що він бачить сарматів убитих або взяв у полон. Нижче в цій же промові він говорить про напад скіфів на Ольвію. Близькість скіфів і сарматів мовою і культурою, очевидно, зумовила у Діона Хрисостома слабе розмежування між скіфами і сарматами⁷⁰. Діон Хрисостом⁷¹ протиставляє скіфів і сарматів варварам, а нижче він об'єднує всі племена Дністро-Бузького межиріччя терміном «варвари» і протиставляє їх грекам⁷². В російській, радянській і європейській науці з другої половини ХІХ ст. твердо встановилась думка про існування іраномовних племен у Геродотовій Скіфії в скіфській і сарматській період. Різні автори, як згадувалось раніш, не завжди пов'язували одні і ті ж племена з іраномовними. Але всі вони вважали, що в лінгвістичних пам'ятках сарматського періоду іранські елементи, порівняно з скіфським часом, численні й виразні. Цей факт обумовив поширення думки про порівняно чисту іраномовність сарматів⁷³.

Російські і радянські археологи зібрали велику кількість предметів, що безперечно відносяться до скіфського мистецтва (кінська зброя і зброя). Спостереження над предметами скіфського мистецтва дали змогу М. І. Ростовцеву зробити висновок, що передньоазіатські риси (алардійсько-хетські, іранські і спеціально персидські) його зливаються з місцевими і грецькими лише біля ІV ст. до н. е.⁷⁴. Передньоазіатські риси, що стали невід'ємною складовою частиною скіфського мистецтва, поступово губляться. Замість реалістично зображених хижаків з роду котячих скіфського періоду зображення їх схематизується і стилізується. На зміну монохромності мистецтва скіфського періоду приходить поліхромність мистецтва сарматського часу. В орнаментальнім мистецтві сарматського періоду значне місце займають геометричні елементи: коло, точка, лінія. До них додають рослинні елементи⁷⁵. Іраномовні скіфи-номади в VII—VI ст. до н. е. в Північно-Західне Причорномор'я принесли не лише предмети передньоазіатського стилю, але й тригранні стріли, швидше всього, запозичені у мідян і персів⁷⁶. Скіфи прийшли на нашу густо заселену територію в той час, коли у нас закінчувався процес виділення з маси варварів осілих землеробів і кочових скотарів. Проникнення скіфів не завжди носило мирний характер, про що свідчить зруйнування поселення доскіфського періоду, що за-

⁶⁸ SC, I, 291.

⁶⁹ SC, I, 194.

⁷⁰ SC, I, 173—174.

⁷¹ SC, I, 172.

⁷² SC, I, 174—175.

⁷³ В. И. Абаев, Осетинский язык и фольклор, М., 1949, стор. 244; В. Ф. Миллер, К иранскому элементу в припонтийских греческих надписях, ИАК, вып. 47, 1913, стор. 80 та сл.

⁷⁴ М. И. Ростовцев, Скифия и Боспор, 1925, стор. 302.

⁷⁵ Нариси стародавньої історії Української РСР, АН УРСР, Київ, 1957, стор. 238—242.

⁷⁶ И. М. Дьяконов, История Мидии, М.—Л., 1956, стор. 251—254.

фіксоване нами на берегах Хаджибейського лиману 1956—1957 рр. і раніше в інших місцях Дністро-Бузького Причорномор'я⁷⁷.

Цей край, заселений спорідненими між собою племенами, що тільки що перейшли до осілого землеробства і кочового скотарства, не міг дати організованого опору скіфам. В той час, очевидно, ще була відсутньою якась організація племен. До того ж скіфи мали багаторічний військовий досвід, здобутий під час їхнього перебування в Передній Азії і там же запозичену більш досконалу зброю.

Автохтони, що тільки що перейшли до кочового скотарства, не маючи відповідного військового досвіду, будучи лише на початку його суспільного розвитку, в який скіфи вступили ще на батьківщині, не могли чужинцям-скіфам вчинити серйозного опору. Іраномовні скіфи зайняли пануюче становище в Північному, в тому числі й Дністро-Бузькому Причорномор'ї. Внаслідок цього, в зв'язку з непорушним законом історії, варвари (скіфи), будучи на більш високому етапі розвитку, перемогли, підкорили, а потім, в значній мірі асимілювали автохтонів⁷⁸.

Геродот, що особисто відвідав Нижнє Побужжя, описуючи алазонів, зближає їх з калліпідами і протиставляє їх власне скіфам. Геродоту особисто добре відомі алазони, а послідувачі стародавніх автори, коли вони не повторювали Геродота, то не тільки не знають алазонів, але й припускають, що алазони вигадка Геродота і інших попередників. В елліністичний час алазони не існували, бо були асимільовані скіфами. Але прийнявши скіфську культуру, алазони самі вплинули на скіфську мову і мистецтво. Безумовно, алазони, приймаючи іранську мову, прийняли в цілому скіфську онамастику, чим в значній мірі збільшили кількість іранських імен в Дністро-Бузькому і Північному Причорномор'ї. Сказане дає можливість допустити, що поступове освоєння автохтсними кочовиками іранської мови було причиною поступового наростання кількості іранських імен серед греків-ольвійополітів. Слід також мати на увазі і появу в нашій місцевості іраномовних сарматів, з епохою появи яких в Дністро-Бузькому Причорномор'ї пов'язується помітне збільшення іранських імен в ольвійській онамастиці. Іраномовні скіфи прийшовши на нашу територію, застали, крім автохтонів-кочовиків, автохтонів-осілих землеробів. Ці племена, що недавно перейшли до міцної осілості, були настільки відсталими, що Геродот не вважає за потрібне говорити про них. У них ще зовсім нерозвинений обмін, порівняно з скіфами-кочовиками. Але для автохтонів-землеробів з міцною осілістю ця осілість—великий прогрес порівняно з кочівництвом⁷⁹.

Відповідно до історичного закону у взаємовідносинах між кочовиками і осілими землеробами варвари-завойовники (скіфи) самі поступово стають завойованими вищою цивілізацією підкорених ними народів (автохтонів-землеробів). Внаслідок цього процесу, внаслідок розвитку одного землеробства, яке забезпечило значний природний приріст населення, в кінці V і на початку IV ст. ст. до н. е. збільшилась кількість осілого населення в Дністро-Бузькому Причорномор'ї. Сказане підтверджується значним збільшенням поселень по узмор'ю і берегах

⁷⁷ М. С. Синицин, Карта поселень і городищ між гирлами Дністра й південного Бугу скіфсько-сарматського часу, НЗ ОПІ, т. X, 1955, стор. 33—61; М. С. Синицин, Археологічні пам'ятки узбережжя Хаджибейського лиману (в цьому томі).

⁷⁸ К. Маркс, Будущие результаты британского владычества в Индии; К. Маркс и Ф. Энгельс, Избранные произведения в 2-х томах, М., 1948, т. I, стор. 311.

⁷⁹ К. Маркс, К критике политической экономии, Госполитиздат, 1949, стор. 220—221.

нижніх течій Дністра і Бугу⁸⁰. Максимальна кількість поселень в тільки що вказаних місцях в скіфсько-сарматську пору існувала в IV—III ст. ст. до н. е.

В кінці III і на початку II ст. ст. до н. е. велика кількість поселень, що існували в скіфський період, зруйнована в результаті воєнних зіткнень, обумовлених рівнем суспільного розвитку осілих племен і пересуванням іраномовних сарматів зі сходу на захід. Зруйновані поселення скіфського часу відбудовуються лише частково, інколи на старих місцях або поруч з зруйнованими поселеннями. Частина поселень не відбудовується і кількість їх в сарматський період, порівняно з скіфським, зменшується по берегу Чорного моря і берегах нижніх течій Дністра і П. Бугу. Але зменшення кількості поселень у вказаних місцях на початку сарматського періоду зовсім не означає зменшення осілого населення взагалі. Осілість перемагає. Поселення осілих землеробів виникають в тих місцях, де вони не існували в скіфський період, як в верхів'ях приодеських лиманів, так і по берегах степових річок, по схилах водоносних балок і т. д.

Все тільки що сказане дає підставу гадати, що іраномовні скіфи в V—IV ст. ст. до н. е., асимільовавши автохтонних скотарів-кочовиків, в значній мірі були самі асимільовані осілими землеробами, що вступили в своєму суспільному розвитку в епоху воєнної демократії. Поява на нашій території відсталих сарматів не могла сильно затормозити поширення культури осілих автохтонів, а лише в значній мірі могла збільшити численність населення⁸¹. Частина сарматів-чужинців, гублячи свою культуру і приймаючи вищу культуру осілих землеробів, сама переходила до міцної осілості. Значне збільшення в сарматський період землеробів, що володіють плугом з залізним лемешем і упряжкою волів, обумовило їхнє пересування в степ, загарбання і перетворення ними пасовищ в рілля. Іраномовні сармати, залишки скіфів, залишки кочових автохтонів, що витіснялись осілими землеробами, які переживали свою героїчну епоху, вимушені були міняти місця своїх кочувань. Сармати (язиги, алани, роксолани), що з'являлись в Дунайському басейні в I—II ст. ст. н. е., в IV в. н. е. зникають в цих місцях. Найпізніше сарматські поховання, знайдені в Панонії, відносяться до IV ст. н. е., а в східній Європі (Салтово на Дінці, Крим, Північний Кавказ) вони (алани) зустрічаються і в IX ст. н. е. Сармати в основному зберегли свою культуру, не беручи до уваги тих груп, які під час переселення народів пішли на захід, поступово пересунулись на схід, а місцями, можливо, залишились на місці. В сучасній археологічній і історичній літературі встановилась думка про значне поширення іранської мови в Дністро-Бузькому і Північному Причорномор'ї взагалі в сарматський період. Багато вчених другої половини XIX і першої половини XX ст. ст., відводячи якесь місце іраномовним племенам в різноетнічній Геродотові Скіфії, бачили в сарматах чистих іранців. Основою цих поглядів є вивчення імен громад, що зафіксовані в написах з грецьких міст-колоній Північного Причорномор'я.

Дослідники, що займались вивченням персональних імен ольвіопо-

⁸⁰ М. С. Синици н, Карта поселень і городищ між гирлами Дністра й Південного Бугу скіфсько-сарматського часу, НЗ ОПІ, т. X, 1955, стор. 33—61; Ф. М. Ш т и т е л ь м а н, Поселення античного періода на побережье Бугского лимана, МИА, № 50, стор. 255—273.

⁸¹ А. И. С о б о л е в с к и й, Русско-скифские этюды, ИОРЯС, 1921, т. XXVI, стор. 8—11.

літів і жителів Боспора, твердять, що серед персональних імен цих грецьких центрів зустрічаються не грецькі, а іранські досить-таки пізно. Так, Т. М. Кніпович⁸² переконливо довела, що серед персональних імен ольвіополітів VI—I ст. ст. до н. е. зустрічались окремі іранські імена. Зібрані автором факти дають змогу твердити, що в ольвійську ономастику іранські імена почали проникати з V ст., тобто, через два століття після появи іраномовних скіфів в Східній Європі. В містах Боспору в персональних іменах процент негрецьких імен вищий ніж в Ольвії, хоч на думку Д. П. Каллістова, який сперечається з Т. М. Кніпович, вони починають тут з'являтися з II ст. до н. е.⁸³

Загальновідомо, що в ольвійських написах і з інших грецьких міст відомі випадки, коли батько носив грецьке ім'я, а син—негрецьке, або навпаки. При цьому слід мати на увазі, що імена, які збереглися, в значній мірі є імена громадян міста, головним чином, знатних, які в своє середовище навряд чи пропускали кого завгодно, тим більше скіфів. В грецьких містах-державах, навіть в таких демократичних, як Афіни, аристократичні роди, що звичайно держали владу в своїх руках, намагались не пускати в своє середовище вихідців з низів, а тим більше—іноземців.

Все тільки що сказане, дає право допускати, що в Ольвію проникали, головним чином, в окремих випадках, іранські імена і, як рідкий виняток, самі носії. Загальновідомий історичний епізод, коли ольвіополіти, під тиском складного подожження, вимушені були давати рабам волю за те, що вони приймали участь в обороні міста, не міняє положення, хоч серед звільнених рабів могли бути і іраномовні скіфи.

Греки, жителі міст, по своєму економічному й культурному розвитку стояли незрівняно вище іраномовних кочовиків. Це й обумовило досить відчутний культурний вплив греків на скіфську культуру і мізерний вплив скіфської на грецьку. Проникнення в Ольвію іранських племен і ілюструє останнє твердження. Збільшення в Ольвії після гетського розгрому іранських і інших імен може бути пояснено не лише переселенням до неї іраномовних і інших варварів. Тут перш за все слід мати на увазі перехід до міцної осілості іраномовних кочовиків, що приймали культуру землеробів, але зберігали свої персональні іранські імена, які і поширювались серед землеробських племен, що вступили в свою героїчну епоху, тобто, на грань класового суспільства. Ольвія ж переживала епоху свого економічного і культурного занепаду. Культурний рівень осілих племен, серед яких в I—III ст. ст. н. е. поширились іранські імена, наблизився до культурного рівня ольвіополітів. Близький рівень культурного розвитку в значній мірі ізольованих від грецького світу ольвіополітів і маси оточуючих, їх землеробів обумовив взаємопроникнення цих культур. Інтенсивне проникнення місцевої культури в культуру ольвіополітів, очевидно, і було причиною збільшення серед ольвійських персональних імен, імен іранського походження.

Вище ми розглянули питання про іраномовних скіфів. Однак слід зауважити, що у XVIII і першій половині XIX ст. ст. в російській і європейській науці виникла і міцно закріпилася думка про належність скіфів до тюркської народності. В. М. Татищев заперечує належність скіфів і сарматів до слов'янства, ототожнюючи їх з тюрками, твердить при

⁸² Т. Н. Кніпович, Население в Ольвии в VI—I вв. до н. э. по данным этнографических источников, МИА, 50, стор. 125, 126

⁸³ Д. П. Каллистов, Очерки по истории Северного Причерноморья античной эпохи, Ленинград, 1949, стор. 73—74.

цьому, що всі народності, які мешкали до переселення в Північне Причорномор'я в Азії, в місцях, заселених в його час тюрками, належали до тюркської народності. Точка зору В. М. Татищева, яка панувала в скіфології до другої половини XIX століття, погоджувалася з описом зовнішнього вигляду скіфів, залишеним Гіппократом⁸⁴. На присутність тюркських елементів в Східній Європі, в тому числі і в Північно-Західному Причорномор'ї, вказує наявність в старослов'янській мові тюркізмів⁸⁵. Важко сказати коли ці слова проникли в слов'янські мови, але у всякому разі до монгольського завоювання⁸⁶.

В домонгольський період слов'янські мови схрещувалися не лише з іранськими мовами, але й тюркськими⁸⁷. Але «при схрещуванні одна з мов звичайно виходить переможцем, зберігає свою граматичну будову, зберігає свій основний словниковий фонд і продовжує розвиватися за внутрішніми законами свого розвитку, а друга мова втрачає поступово свою якість і поступово відмирає. Звичайно... склад... мови поповнюється при цьому за рахунок словникового складу інших мов, але це не тільки не ослабило, а навпаки, збагатило і посилило... мову»⁸⁸. Іранізи і тюркізи в старослов'янській мові свідчать про зіткнення слов'янського світу з іранцями і тюрками в стародавню пору. Іранці, як вже зазначалось, прямо засвідчені в Дністро-Бузькому межиріччі стародавніми авторами спочатку в особі скіфів, а потім в особі сарматів. Про тюрків на території скіфів можна говорити тільки на основі опису зовнішнього вигляду скіфів, даного Гіппократом. Ф. Г. Міщенко вбачає тюрків у царських скіфах, які локалізувались на схід від Дніпра⁸⁹. Відсутність прямих вказівок стародавніх авторів на тюркізм скіфів вказує на незначну кількість тюрків на території Геродотової Скіфії і на цілковиту відсутність їх в місцях, найбільш відомих грекам, як, наприклад, на околицях Ольвії. Зіткнення ж слов'янського світу з тюрками в стародавні часи, очевидно, відбулося на більш північних і більш східних територіях⁹⁰. Відсутність тюркських племен в Дністро-Бузькому межиріччі підтверджується сучасною антропологією. Однак це питання на сьогоднішній день розроблене недостатньо, і можна припустити, що в майбутньому будуть зроблені деякі уточнення. Г. Ф. Дебец, констатуючи для передскіфської (кіммерійської) епохи велике поширення слабодиференційного протоєвропейського типу від Північного Причорномор'я до Єнісею, твердить, що в расовому відношенні склад населення Північного Причорномор'я передскіфського (кіммерійського) і скіфського періоду принципово не змінився. Співставляючи краніологічні матеріали скіфського періоду, що знайдені у лісостеповій смугі, з матеріалами, виявленими в степовій і приморській частині Північно-Західного При-

⁸⁴ SC, I, 61, 62.

⁸⁵ А. М. Селищев, Старославянский язык, ч. 1, М, 1951, стор. 27.

⁸⁶ Й. В. Сталин, Марксизм і питання мовознавства, Держполітвидав, УРСР, 1953, стор. 8, 9.

⁸⁷ П. Мелноранский, Вторая статья о турецких элементах в языке «Слова о полку Игореве», ИОРЯС, 1905, т. X, кн. II, стр. 66—92; В. Н. Белицер, К вопросу о происхождении удмуртов, СЭ, 1947, № 4, стр. 104—105; Происхождение казанских татар, Сборник, Казань, 1948, стр. 51, 52, 92, 140.

⁸⁸ Й. В. Сталин, Марксизм і питання мовознавства, Держполітвидав, УРСР, стор. 27—28.

⁸⁹ Ф. Г. Мищенко, К вопросу о царских скифах, «Киевская старина», 1884, № 5, стор. 55 та слід.

⁹⁰ Происхождение казанских татар, Сборник, Казань, 1948, стр. 6, 8, 39, 42, 58, 92, 140; В. Н. Белицер, К вопросу о происхождении удмуртов, СЭ, 1947, № 4, стр. 104—105.

чорномор'я, дослідник відзначає велику різноманітність антропологічних типів європеїдів в степовій і приморській частині Дністро-Бузького межиріччя. Розглядаючи краніологічний матеріал сарматського періоду з території, яка нас цікавить, Г. Ф. Дебєц пояснює різницю в краніологічних показниках не значним пересуванням, а внутрішнім розвитком автохтонів⁹¹.

Таким чином, як в скіфський період, так і в сарматський в Дністро-Бузькому межиріччі цілком яскраво вимальовуються такі етнічні групи: кочовики-чужинці, північні іранці (скіфи і сармати)⁹² і корінне населення—частково кочовики, а в масі—осілі автохтони. Третьої етнічної групи в населенні межиріччя, греків, які жили в містах, як Ольвія, в цій праці ми не торкаємось. Осіле населення і частина кочового (алазони) генетично зв'язані з населенням епохи, яка передувала появи іранців (скіфів і сарматів), і їхні виробничі та естетичні традиції, не зважаючи на деяку відмінність, близькі, а іноді і тотожні традиціям населення стародавнього Приазов'я, Криму, Молдавії, Румунії, Угорщини⁹³. В керамічному виробництві деякі спільні риси у виробничих і естетичних традиціях прослідковуються не тільки із заходу на схід, але й на північ від берегів Чорного моря до Мсти і Цни⁹⁴.

---

⁹¹ Г. Ф. Дебєц, Палеантропология СССР, М.—Л., 1948, стор. 158—167.

⁹² В. Ф. Миллер, Осетинские этюды, I—III, М., 1881—1887; В. Ф. Миллер, Черты старины в сказаниях о быте осетин, ЖМНП, № 8, 1882; В. Ф. Миллер, Этнографические черты иранства на юге России, ЖМНП, № 10, 1886; L. Zgusta, Die Personennamen griechischer Städte der nördlichen Schwarzmerküste, Praha, 1955; M. Vasmer, Die Iranier im Südrussland, Lpz. 1923; J. Harmatta, „Acta Orichthalia Acad. Hungaricae“, т. 1, вип. 2—3, стор. 286, 310 і слід.

⁹³ А. П. Иванова, Черты местного стиля в деревянной резьбе Боспора римского времени, Труды отдела античного мира, Гос. Эрмитаж, т. I, 1945, Л., стор. 192; А. П. Иванова, Боспорские антропоморфные надгробия, СА, XIII, 1950, стор. 239 и след.; Н. Н. Бригова, Образ всадника на рельефах Фракии и Боспора, КСИИМК, вып. XXII, 1948, стор. 53—56; Т. Н. Книпович, Танаис, М.—Л., 1949, стор. 78, 135, 137 и др.; Очерки истории СССР, Первобытно-общинный строй и древнейшие государства на территории СССР, ред. П. Н. Третьякова и А. А. Монгайт, АН СССР, Москва, 1956 г., стор. 157.

⁹⁴ Н. Н. Гурин, Результаты археологического обследования среднего течения реки Мсты, СА, XIII, 1950, стор. 292—310; Н. В. Трубинов, Городецкие племена и связь их со скифами и сарматами, КСИИМК, XXXIV, стор. 122—128.